

Ад укладальніка

Барыс Сачанка ў кніжцы „Беларуская эміграцыя“ (Менск, 1991) пісаў:

Эмігранцкія крытыкі імкнуцца сказаць рэальную карціну развіцця літаратуры і самой савецкай рэчаіснасці, займаюцца недазволенымі прыёмам і дадумвання за аўтараў, прачытаць тое, чаго няма ні ў тэксце, ні ў падтэксце, словам, займаюцца непрыкрытай правакацыяй... Галоўную скрыпку тут іграў і іграе цяпер Антон Адамовіч...

Сачанка яўна не дагаворваў да канца, чым заслужыў такую суровую ацэнку Адамовіч. За бяскрыўдным прыпісваннем твораў неіснуючых сэнсаў тут стаіць вялікі грэх, невыкупляльны ў ваччу барацьбіта за чысціню савецкай рэчаіснасці. Чалавек тут замахнуўся на святое — на дух і літару беларускага савецкага літаратуразнаўства. (У сыстэме, дзе ўлада трымаецца на татальным кантролі за публічным, у тым ліку і за акадэмічным, жыццём, усё песна звязанае — разбуры сёння пануючы парадак вытлумачэння літаратурнай рэчаіснасці, заўтра ланцуговая рэакцыя прывядзе да таго, што будзеш жыць у іншай краіне...) Пры дапамозе ўнікальнай базы крыніцаў (асабліва зь беларускай літаратуры 10—20 г. XX ст.), абапіраючыся на „працуючыя“ мэдалёгі і свой багаты досвед жывога ўдзельніка беларускага жыцця, ён пераконліва даводзіў, што гісторыя беларускай літаратуры апошняга стагоддзя ў савецкай трактоўцы трымаецца на шырокім спектры фальсіфікацыяў і наагул не вытрымлівае крытыкі.

Для Адамовіча працэс ператварэння нацыянальнай літаратуры з каталізатара нацыянальнай сьвядомасці ў адзін з сымбалічных падмуркаў каляніяльнага панавання, які *прытуляе* нацыянальныя пачуцці і *зьнеахочвае* да свайго, быў асноўнай падзеяй у гісторыі беларускага пісьменства XX ст. Тэхналягічныя аспекты гэтага працэсу ня зводзіліся толькі да перараджэння калішніх нацыянальных прарокаў у савецкіх куміраў, усялякіх самаперапісванняў—самабічаванняў, нэгатыўнай элекцыі літаратурнай моладзі і пашырэння эстэтыкі сацыялістычнага рэалізму (яму прысьвечаны глыбокі аналіз, зьмешчаны ў гэтым выданні). Яны ўключалі ў сябе замойчванні, тэндэнцыйныя трактоўкі, гістарыяграфічныя падтасоўкі, інакш кажучы, пагружэнне пісьменьнікаў і іх твораў у цень, зь яго тырчэлі толькі асобныя фрагменты чагосьці большага.

Дэфармацыя гісторыі літаратуры коштам яе суцэльнай ідэялізацыі і кантамінацыі журналістыкай і ідэалёгіяй (Рыгор Грабовіч) дыскрэдытавала сам літаратурны матэрыял і абясцэньвала самі даследчыя тэмы. Літаратурны працэс звужаўся й цэнзураваўся, на палітычныя, гістарычныя й культурныя падзеі мінуўшчыны накладалася заба-

рона памяці. Сьстэмнасьць навуковай аргументацыі, вэрэфікацыя навуковых гіпотэзаў або мадэляў, дыялёг зь іншымі тэорыямі або канцэпцыямі не дапускаліся, што рабіла нават найбольш буйных навукоўцаў малапрыныцыповымі аратарамі, дробнымі фальсыфікатарамі з казённымі падыходамі, якія ўжываюць некрытычна пазычаныя тэарэтычныя і мэтадалягічныя мадэлі дасьледаваньня, магчымасьць дыскусіі наконт якіх выключалася ў прынцыпе. (Чым абарочвалася адсутнасьць крытычнай рэфлексіі беларускага літаратуразнаўства наконт сваіх тэарэтычных падставаў, гаварыць тут ня будзем.) Адсюль гістарычна страшная помста энтаграфізму і папулізму ў дасьледаваньнях нашай літаратуры.

Цяпер да правакацыйнасьці Адамовіча. Яна палягала ў тым, што ён на высокім прафэсійным узроўні выдаў і пракамэнтаваў творы Ўладзімера Жылкі, Андрэя Мрыя, Лукаша Калюгі, Алесь Гаруна і інш. на 30—40 г. раней, як яны былі наоў адкрытыя на бацькаўшчыне (і тым самым прымусіў перавыдаўцоў грунтоўна пачытаць першавыдаўца). Яна вынікала зь несупыннай палемікі Адамовіча зь беларускім савецкім літаратуразнаўствам, якая зь неабходнасьцю выяўляла вузкія месцы апошняга. У савецкія часы *там, дзе трэба*, Адамовіча ўважліва чыталі. Напрыклад, у першай палове 60-х чытач закрытых кадэбісцкіх архіваў Максім Лужанін, пазнаёміўшыся з артыкулам „Да пабудовы навуковае гісторыі беларускае літаратуры“, у якім на падставе пэўных сьведчаньняў выказвалася думка, што магчымы аўтар хрэстаматыйнай паэмы „Тарас на Парнасе“ — Канстанцін Вераніцын, падзяліўся навіной з работнікамі акадэмічнага Інстытуту літаратуры. І ў 1978 г. вышла кніжка Генадзя Кісялёва „Пошукі імя“, у якой пад гэтую гіпотэзу падводзілася пэўная фактычная база.

Адамовічавы творы вывучалі і пасяля таго, як яны сталі даступныя ў звычайных бібліятэках. Так яго думкі, часта без пазначэньня аўтарства, зажылі другім жыцьцём.

Да таго ж Адамовіч уздымаў і аналізаваў праблемы, на якія тутэйшая навука не дала здавальняльнага адказу ці наагул імкнулася не заўважаць. Каб адказаць на ключавое для мадэрнай беларускай літаратуры пытаньне, *калі і ў якіх гістарычных варунках у ёй адбыўся пераход ад правінцыйнай да нацыянальнай мадэлі быцьця*, ён першы даў аналіз існых на Беларусі літаратурных працэсаў: „славяна-кірылаўскага“ (X—XIII ст.), „славяна-рускага“ (XIV—XVII ст.), польскага „краёвага“ (XVII—XIX ст.), расійскага „абласнога“ (XIX ст.) і ўрэшце беларускага „нацыянальнага“, запачаткаваньне якога зьвязана з Францішкам Багушэвічам. Гэты аналіз, у прыватнасьці, тлумачыў прычыны палемікі Багушэвіча з Дунін-Марцінкевічам („ксьенжачкі“ якога „як бы сьмеючыся з нашага брата пісаны“). Для апошняга беларуская культура была „нізкай“ культурай, а літаратурная творчасць на беларускай мове — правінцыйнай літаратурай, якая патрабавала заніжанай паэтычнай стылістыкі, для першага ж яна была культурай паўнавартай, аксіялягічна нэўтральнай. Падобны канфлікт ува ўкраінскай літаратуры першай паловы XIX ст. апісаў літаратуразнаўца й філёзаф Дзьмітро Чыжэўскі. Нешматлікая па колькасьці прафэсійных літаратараў і па аб’ё-

ме створаных імі літаратурных твораў літаратура на ўкраінскай мове да 1825 г. пісалася ў травэстычных жанрах. Новае пакаленьне пісьменьнікаў, захоплене рамантычнай ідэалёгіяй і заклапочанае адраджэньнем нацыі, адчувала адчужэньне да яе. Як сьпяраша Тарас Шаўчэнка, так пасья і Францішак Багушэвіч бачылі ў ёй „насьміханьне“ з народу і мовы.

Апрача гэтага, мэтадалагічны ўзровень, закладзены Адамовічам у дзёкія 20–я, для большыні яго сучасных калег застаецца непераўзыйдзеным. Асабліва эфэктна Адамовіч выглядае на фоне крытыкаў, якія ўжывалі т.зв. народніцкую мэтадалёгію — Вацлава Ластоўскага, Лявона Гмырака, Антона Луцкевіча і г.д. А гэта стварала падставы для насьцярожанасьці.

Нарэшце, як пісьменьнік і „малазначны раманіст“ (Арнольд Макмілін), Сачанка ня мог дараваць Адамовічу „кінжалных“ ацэнак беларускай савецкай літаратуры. Нейкай асаблівай безвыходнасьцю яны адзначаліся ў 50–я г., калі словазлучэньне „беларуская савецкая літаратура“ ў Адамовіча фігуруе з азначэньнямі „мёртвая“, „бяздушная“ й „безгалосая“. (У фармулёўцы Р. Грабовіча, росквіт графаманіі ёсьць наступствам адсутнасьці інстытуцыйных структураў дыфэрэнцыяцый эстэтычнага адсёву, калі крытыка не адрозьнівае кепскага і добрага; ужо ад сябе дадам, што паваеннае беларускае пісьменства, як правіла, было графаманіяй і як вынятак — літаратурай.)

Але ў чымсьці Сачанка ўсё такі меў рацыю. Адамовіч сапраўды дадумваў (але ці магчымая літаратурная крытыка без дадумваньня?), праяўляў катэгарычнасьць, быў схільны да ідэалёгічных канфрантацыяў, а яго мэтадалёгія, асабліва ў часы захапленьня марксызмам, вызначалася схільнасьцю да „маналітнасьці, эсклюзіўнасьці і рэгімоніі“ (Р. Грабовіч). Гэта робіць сёньня трохку анахранічнай асноўную працу другой палавіны яго жыцьця — „Супраціў саветызацыі ў беларускай літаратуры (1917—1957)“. У ёй быў закладзены пэўны канцэптуальны канфлікт: яна была выдадзена па-ангельску, але напісаная для беларускага чытача. Гэтая праца прасякнутая гераічным нацыяналістычным патасам, стварае й культывуе культурныя міты, характэрныя для маладых нацыяў, літаратурны працэс у якіх да пэўнага моманту застаецца адзінай праявай інтэлектуальнага ці нават нацыянальнага жыцьця.

Гэты настрой добра перададзены ў іншым тэксце, напісаным у тым самым часе, што і „Супраціў...“:

У даўгіх, дасюль задоўжаных дый надалей усё доўжаных часоў-вякоў няволі і ўціску нашага народу мастацкай літаратуры ягонаю выпала быць галоўным, а найчасцей і адзіным выказьнікам настройў, часта глыбака тоеных, нацыянальных імкненьсяў, заўсёды змагарных і вызвольных.

Завяршае „Супраціў...“ інтэлектуальна бедная выснова, што беларускія пісьменьнікі былі асноўнымі носьбітамі нацыянальнай сьвядомасьці, а спыненьне іх барацьбы з савецкай уладай нанесла ўдар нацы-

янальнаму руху. Сваім ідэйным зьместам праца істотна адрознівалася ад сучасных ёй даследаваньняў заходніх літаратуразнаўцаў і таму ня выклікала сур'эзнага зацікаўленьня зь іх боку. Ёй таксама ўласьціва мэтадалагічная праблематычнасьць — яна заснавана на ацэнках літаратурнай творчасці, зробленых Лукашом Бэндэ, Айзікам Кучарам, Арэстам Канакоціным і іншымі вульгарнымі сацыялягізатарамі, што фактычна раўназначна зь іх пасіўным прыняцьцем.

У Сачанкавым выказваньні, аднак, нічога не гаворыцца пра больш сур'эзны прабел, уласьцівы Адамовічавым літаратурным студыям. Па сутнасьці ўсе яны прысьвечаны беларускай літаратуры канца XIX—XX ст. Адзінкавыя выняткі, напрыклад, артыкул „Па дарозе да Эўропы“, дзе ў тэлеграфным стылі даецца агляд беларускай літаратуры XIII—XIX ст., у рахубу ня йдуць. Факт гэты просіць свайго тлумачэньня.

Дзіцё ўнівэрсытэту, узброенае перадавой марксысцкай мэтадалёгіяй

Фэномэн Антона Адамовіча непарыўна зьвязаны зь раньняй гісторыяй Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту. Унівэрсытэт і тыя прыступкі, якія ён прайшоў на шляху да яго, і зрабілі з гэтага таленавітага студэнта-менчука (Мікола Ўлашчык) літаратурнага крытыка.

Заснаваньне БДУ дало моцны імпульс нацыянальнаму руху. Маладыя і паджылыя пісьменьнікі і палітыкі лічылі справай гонару атрымаць унівэрсытэцкую адукацыю. Гэты культ унівэрсытэту, хай сабе і ў дачыненні яго ніжэйшай прыступкі, Беларускага пэдагогічнага тэхнікуму, які тады лічыўся „сярэдня-вышэйшай навучальнай установай“, і пасяля заканчэньня якога залічалі адразу на другі курс БДУ, выдатна выразіў сам Адамовіч у 1929 г.:

...як нямецкія ўнівэрсытэты пары буйнога росквіту бюргерскае Нямецчыны выхавалі ёй цэлы шэраг „бурных геніяў“, як расейскія навучальныя ўстановы часу найвышэйшага ўздыму „стараго парадку“ дваранства багата папаўнялі шэрагі „пушкінскае плеяды“, і наш тэхнікум пацаў вылучаць з сябе новых... поэтаў і пісьменьнікаў.

Праўда, менская вышэйшая адукацыя не ішла ў параўнаньне з маскоўскай ці ланіградзкай, што адразу зразумела студэнцкай моладзь. Уладзімер Дубоўка вучыўся ў Маскве, Язэп Пушча зь Міколам Улашчыкам давучваліся ў Ленінградзе (апошняму належыць назіраньне, што БДУ другой паловы дваццатых нагадваў правінцыйны пэдінстытут). Навучаньне і навукковыя даследаваньні ў БДУ таго часу скоўваліся, з аднаго боку, гэтай правінцыйнасьцю, а, з другога, характарам камуністычнай культурнай рэвалюцыі, якая й вынесла яго на паверхню жьшчыцы. Для дасьледніка літаратуры гэта азначала падвойную несвабоду: па-першае, у выбары аб'екта дасьледаваньня, па-другое, у мэтадалёгіі, г.зн. беларускую літаратуру адсталых грамадзкіх фармацыяў (ад па-

чаткаў і да другой палавіны XIX ст.) дасьледаваць было непажадана зусім, а пачынаючы з эпохі зараджэньня і перамогі пралетарскага руху належала разглядаць з пазыцыяў марксызму–ленінізму.

Адамовіч, як і яго старэйшыя таварышы, тонка адчуваў гэтыя нябачныя рамкі і стараўся па магчымасьці за іх не выходзіць. Яго дасьледаваньні мелі „правільны“ прадмет (толькі найноўшая літаратура) і адзіна правільную мэтадалёгію. Гэта, праўда, ня значыць, што Адамовіч зусім не дазваляў сабе вольнасьцяў. Пры канцы дваццатых яшчэ можна была цытаваць радкі Гарэцкага пра „камісарскае злачынства і няўмелства“ і чыніць пурьыстычныя экспэрымэнты з мовай. Наагул распрацоўка тэмы „Межы дазволенага ў гуманістыцы БССР канца 20–х“ магла б стварыць асобны інтэлектуальны сюжэт, але для гэтага патрэбны талент сацыёляга.

У гэты час Адамовіч яшчэ, напэўна, і ня думаў пра разрыў з марксызмам і адыход на пазыцыі крытыка сымбалічных асноваў каляніяльнага панаваньня. (Характэрна, што Сачанка бэсьціць толькі поэтыя, эміграцыйнага Адамовіча, раньняга ж, бээсэраўскага, ён хваліць.) Арышт 25 ліпеня 1930 ува ўзросьце 21 году і пасьлейшыя блуканьні па пакутах змусілі знайсці ў сабе новыя таленты.

Інфарматар савецкіх спэцслужбаў

Верны самому сабе, за пару гадзін да арышту Адамовіч абмяркоўваў з Адамам Бабарэкам ідэю новага артыкулу, гэтым разам аб творчасці Максіма Лужаніна. Аднак найбольшы Адамовічаў твор часу зьявольнасьці і высылкі пра іншае. Гэта — інфармацыйна насычаная расейскамоўная аўтабіяграфія, напісаная ў 1935 годзе адмыслова для „органаў“ і не прызначаная для друку. Яна дазваляе глыбей зазірнуць ува ўнутраны сьвет дваццаціпасьцігадовага сьцьльнага.

Аўтабіяграфія паказвала, што яе аўтар раскаяўся ў сваіх памылках і ўхілах, перавыхаваўся, засвоіў правільны лад мысьленьня і не ўяўляе небясьпекі савецкай сыстэме. Каб засьведчыць сваё ідэйнае перараджэньне, Адамовіч выкарыстоўваў моўныя знаходкі тагачаснай савецкай прапаганды, апэньваў творчасць зьявольных пісьменьнікаў у пралетарскім духу, доўга ды пакутліва каляўся (часам не без іроніі — „мы ўсе, наслядуючы парадам Пушчы яго сабаку, насцьпрожана ставіліся да ўсяго расейскага“).

У той час пажадана было рабіць даносы, і Адамовіч іх рабіў. Упершыню ён данёс на свайго калегу на высылцы, былога студэнта пэдагагічнага факультэту БДУ, Зьмітра Дунько начальніку раённага аддзяленьня НКУС у 1934. У аўтабіяграфіі ёсьць зьвесткі, якія маглі паламаць лёс Паўлу Тараймовічу, жонцы Ф. Купцэвіча і асабліва Кандрату Сяледчыку, даносам на якога тэкст завяршаецца (той, маўляў, параўноўваў палітыку савецкай улады з каляніяльнай палітыкай Мікалая I).

Тое, што гэтыя паводзіны амаральныя і заслугоўваюць самай суровай ацэнкі, ясна кожнаму сьвядомаму чалавеку. Значна цікавей, аднак, паразважаць, што падштурхнула Адамовіча да гэтага падзеньня.

У субкультуры беларускай савецкай інтэлігенцыі 30—40–х данос

успрымаўся як натуральны атрыбут жыцця. Паўліна Мядзёлка даносіла на Янку Купалу, Алесь Дудар на Міхася Зарэцкага, Язэп Лёсік падчас сьледзтва аб „Саюзе вызвалення Беларусі“ каго толькі не абгаворваў. Верагодна, нечы данос зламаў жыццё й самому Антону Адамовічу. Мікола Ўлашчых у 1944 годзе жыў разам з супрацоўнікамі Беларускай Акадэміі навук у маскоўскай гасьцініцы „Якар“, пастаянна баючыся даносу: „Я ведаў, што сустракацца зь мянчанамі ня трэба, самае лепшае, каб ніхто ня ведаў, што я ў Маскве, іначай хто—небудзь скажа каму—небудзь і г.д.“. Тое ж самае іншымі словамі падкрэсьліваў Адамовіч у „Аўтабіяграфіі“: „Побач з гэтым настроем невінаватасці вельмі характэрны й настрой боязі адзін аднаго, боязі правакацыі і даносу“.

Ня чым іншым, як публічным даносам, нельга назваць і калектыўныя звароты беларускіх пісьменьнікаў з патрабаваннямі суровага пакарання сваім зняволеным калегам. Ужо ў лістападзе 1930 году засталыя на волі сябры „Ўзвышша“ (Кандрат Крапіва, Максім Лужанін, Пятро Глебка і г.д.), каб адхрысьціцца ад сваіх зняволеных калег (Адама Бабарэкі, Уладзімера Дубоўкі, Антона Адамовіча і інш.) ухвалілі такі публічны данос. У меру павелічэння інтэнсіўнасьці сталінскага тэрору іх колькасьць будзе расьці, як будзе расьці і кола іх падпісантаў — пры канцы трыццатых свае подпісы пад падобнымі дакумэнтамі дзядзецца ставіць і Коласу з Купалам.

Такім чынам, мы маем справу з калектыўнай паталёгіяй у асяродзьдзі нацыянальнай эліты, для якой шырока зразуметы данос стаў спосабам барацьбы за існаваньне.

Гэтую „субкультурную“ матывацыю можна назваць суб’ектыўнай. Існавала яшчэ і аб’ектыўная матывацыя, якую ўдала сфармуляваў ізноў такі Адамовіч у „Аўтабіяграфіі“:

Прычыны... ува ўстаноўцы, што разглядае нас усіх як ворагаў грамадства. Усякі данос можа дзеяць толькі тады, калі той, на каго даносяць, ужо і падазраны і вывучаны з пункту гледжаньня гэтай устаноўкі, і, такім чынам, данос можа толькі аформіць або фарсаваць паводзіны таго, неабходнасьць чаго ўжо вядомая і без даносу.

Тым самым да ранейшай высновы аб даносе як спосабе барацьбы за існаваньне трэба дадаць істотнае ўдакладненьне: у варунках таталітарнай дзяржавы, якая плянамерна ўжывае тэрор супраць сваіх грамадзянаў для дасягненьня бягучых палітычных мэтаў. Нацыянальна арыентаванаму інтэлектуалу ў такой сытуацыі застаецца або прыняць правільны гульні, ствараньня сыстэмай, або фізычна гінуць.

І апошняе тут. Хаця дакладна невядома, хто ці што паспрыяла вызваленьню Адамовіча зь менскай турмы НКУС у 1938 годзе, але гэта было б немагчыма без найжывейшага ўдзелу самога вязьня, яго вострага інтэлекту і крайняга апартунізму. Гэтая якасьць будзе напоўніцу запатрабаваная і пры чарговым крутым віражы Адамовічавага лёсу.

Ідэоляг беларускай калябарацыі

Для менскай інтэлігенцыі замена ў 1941 г. аднаго таталітарнага рэжыму другім, мала менш жорсткім, прывяла да зменаў у гіерархіі сымбаляў і нарацыяў, але не манеры мыслення. У такіх абставінах Адамовічава здольнасьць да інтэлектуальнай мімікрыі прыдалася як найлепей і вывела яго на пазыцыю ідэоляга беларускай калябарацыі. (Да свайго ад'езду ў 1943 у Бэрлін ён быў фактычным рэдактарам тагачаснага менскага афіцыёзу — „Менскай (Беларускай) газэты“.)

Пра ідэі, погляды, рыторыку і г. д. тагачаснага Адамовіча найлепш дае ўяўленьне яго тагачасная публіцыстыка. Зь яе ў гэтае выданьне ўвайшло колькі тэкстаў. Нягледзячы на вялізныя часам купюры, яны перадаюць дух свайго часу.

І савецкі, і нямецкі (да 1945 году) этапы творчасці не былі асабліва прадукцыйныя для Адамовіча. Творы гэтага часу займаюць другараднае месца ў гэтым выданьні. Куды больш плённым быў уласна эміграцыйны пэрыяд, на які і прыпадае росквіт яго крытычнага таленту. Гэта выявілася найперш у галіне якасьці, г. зн. у набліжэньні да заходняга стандарту літаратуразнаўчага дасьледаваньня. (Хаця ранейшай абмежаванасьці што да аб'екта дасьледаваньня так і не ўдалося пераадолець.) Акурат гэты, найбольш несавецкі даробак быў такім правакацыйным для Сачанкі. Як тут не сказаць пра дабрэтворны ўплыў лібэральнай дэмакратыі на дасьледаваньні беларускай літаратуры!

У выданьні ў храналягічным парадку зьмешчана пераважная большыня матэрыялаў, якія можна аднесці да літаратуразнаўчай спадчыны Антона Адамовіча. З большых твораў у выданьне з тэхнічных прычынаў не ўвайшоў нарыс „На нівах і ўзвышшах беларускага слова“.

Апублікаваньня творы істотна розьняцца сваім навуковым значэньнем, жанрава і кампазыцыйна. Пазьнейшыя зь іх могуць часткова паўтараць ранейшыя, а таксама зьмяшчаць узаемасупярэчлівыя звесткі. Такія месцы мы імкнуліся падпраўляць або зазначаць беспасярэдне ў тэксьце.

Выданьне забяспечана іменным паказьнікам, а таксама камэнтарамі, у якіх між іншага тлумачацца прынцыпы і спосабы тэксталягічнай апрацоўкі арыгіналаў.

Валер Булгакаў